

## ПАМ'ЯТЬ...

Так вже повелося на цьому світі, у нашому житті, у кожній долі, що настає такий час, коли люди переходять у пам'ять... Їх вже немає, але вони є, бо незабутні, живуть у наших серцях, душах, у спогадах, у своїх добрих справах, що залишили після себе на землі.

Писати про Юрія Юрійовича Кондуфора і складно, і водночас просто. Складно тому, що це була неординарна особистість і охопити усі грані його буття нелегко. А просто — тому, що він був звичайною людиною, такою як і усі ми, з усіма притаманними людям рисами позитивного і негативного характеру. Хоча б таких: виключна його доброзичливість, всіляка допомога, підтримка, захист колег і т.д.

І водночас — нестриманість емоцій, прояви гніву, роздратування, різкість у судженнях, поведінці. Про це знають усі, хто зазнав на собі оті його протиріччя.

Та дарма кажуть, що наші недоліки є продовженням наших достоїнств. І справді, не проходило і якогось мінімального часу, як Ю.Ю. швидко відходив від своїх настроїв і вже своєрідно каявся у своїх “гріхах”. Він не соромився попросити вибачення.

І це йому вдавалося. Адже він був незлобивим, незлопам'ятним, тим більше немстивим, що для керівника такого рангу є визначальним. Тому, мабуть, люди і згадують його з теплотою, вдячністю та повагою. Без перебільшення можна сказати, що він мав незаперечний авторитет, а жінки його просто обожнювали!

Коли постало питання щодо спогадів про Юрія Юрійовича, то, тут, зокрема, переді мною виникла і проблема. Дійсно, як і про що писати? Як про громадського і політичного діяча, чи як про викладача, науковця, адміністратора, керівника і т.д. Адже він перебував у всіх цих іпостасях.

І, чесно кажучи, я розгубилася. Та тут на допомогу мені прийшло своєю порадою керівництво Інституту. В.Смолій, С.Кульчицький та О.Реєнт у наших розмовах однозначно висловили таке: “Пишіть про що хочете. Адже ви з ним вчилися на одному курсі, знаєте краще, ніж будь хто про його молоді літа, студентські роки, настрої, поведінку, прихильності, спілкування, дружні стосунки” і т.д.

І справді. Хто, як не ми, його товариші по навчанню, можуть сказати своє слово про нього. Тим більше, що нас, його співкурсників, залишилося дуже мало. Як сказав поет: “Иных уж нет, а те далече...”. Оті, що “далече”, вже давно перебувають за кордоном, а значить і звузилися можливості якихось додаткових відомостей.

Та є ще зараз його справжні друзі, які були такими все життя — з молодості до останніх днів Юрія. Серед них найпершим і, мабуть, єдиним, відданим багаторічній щирій дружбі є Аркадій Ісаакович Епштейн — Алік. Так ми всі називали його у студентські роки і, як не дивно, і дотепер, зокрема у нашому Інституті. Адже він часто приїздив до нас, брав участь у всіляких конференціях, симпозіумах, “круглих столах”, виступав офіційним опонентом і т.п.

---

Зараз він викладач Харківського авіаційного інституту, доктор наук, професор, а для всіх нас — просто Алік. Навіть Кондуфор прилюдно його так називав без усяких там церемоній і це сприймалося нормально, бо всі знали, що вони давнішні друзі. До речі, судячи по тому, з ким дружив Ю.Ю., можна говорити і про їх людські якості, бо з недостойними він дружбу не водив.

Дозволю собі зазначити ще про одну немаловажну, так би мовити, додаткову “інформаційну” обставину. Справа в тому, що у зв’язку з наближенням 200-річчя Харківського університету ректорат вирішив розпочати видання серії книг “Спогади вчених Харківського державного університету”.

Першою вийшла друком книжка професора Івана Климентійовича Рибалки — “Така наша доля. Сторінки життя мого покоління” (Харків, “Основа”, 1999). Я це кажу до того, що у книзі не тільки правдиво відтворено час, про який і я згадую, але чимало її сторінок присвячено факультету, нашому курсу, його студентам. І.К.Рибалка був помдекана, куратором нашого курсу, вів у нас семінарські заняття і добре всіх нас знав.

Оскільки я багато чого позитивного скажу про наш курс, то, щоб це не виглядало як хвастощі, відразу пошлюся на думку І.Рибалки у його книзі. “Серед курсів істфаку, — пише він, — на яких я у 40-х роках проводив практичні заняття з історії України, найбільше мені запам’ятався курс, який почав формуватися у 1944 р., а закінчив університет у 1949 р. Я пишу, що “почав формуватися” тому, що він щороку поповнювався демобілізованими фронтовиками, яких стало більше третини серед усіх майже 60 чоловік курсу. На цьому курсі навчалися Борис Шрамко, Юрій Кондуфор, Аркадій Епштейн, Маргарита Фомічова, Всеволод Шило, Галина Ленчик, Євгенія Синякіна, Анатолій Мітряєв, Анатолій Перевозов та ін. Цей курс був дружний, активний, якийсь бадьорий і веселий... Але навчалися студенти цього курсу дуже наполегливо, 14 з них, майже четверта частина, стали кандидатами наук, а три — Б.А.Шрамко, Ю.Ю.Кондуфор і А.І.Епштейн — докторами історичних наук” (стор. 89 – 90).

Додам ще й таке: гордість нашого курсу Кондуфор став академіком. Забігаючи наперед скажу, що наступні контингенти викладачів та студентів, які ще пам’ятали наш курс, згадуючи про нього називали його не інакше, як “курс Кондуфора”. Мабуть, не кожен з тих, що навчалися, удостоювалися такої “іменної” назви. Коли якось я сказала про це Ю.Ю., він не повірив і зауважив, що це просто вигадки. Але, так було, цьому є багато свідків, у тому числі І.Рибалка, який все життя працював на факультеті і все знав.

Отже, оскільки багато думок, фактів, подій, епізодів співпадає з тим, про що і я пишу, то я дозволю собі іноді і далі посилатися на цю книгу, так би мовити, заради об’єктивності і додаткових свідчень.

Поза дужками висловлю ще й таку думку. Хіба не варто іншим вузам України наслідувати приклад харків’ян, розповісти про історію свого закладу, згадати про викладачів, студентів, їх життя, навчання, працю, подальшу долю.

Але це так, між іншим. Зараз же йдеться розповідь і про Кондуфора, і про Епштейна, інших наших товаришів, бо це дійсно сторінка нашого покоління. Та водночас зазначу і про таке, що спогади перетинаються не тільки у просторі та часі, але і, говорячи “по-науковому”, у хронологічно-тематичному порядку. Деякі сюжети потребують їх завершення від початку до сьогодення, а деякі тільки у тому часі.

Так от. Вперше я зустрілася з Кондуфором у 1945 р. на другому курсі

---

---

істфаку. Ми, школярки, у 1944 р. ще вчилися у школі, а вони, воїни Великої вітчизняної, ще були на фронтах війни. Після її закінчення вони повернулися до навчання відразу на другій курс, бо починали вчитися ще до війни.

Яке враження вони справили на нас, вчорашніх учениць? Можна сказати — феноменальне! У нашій уяві це були герої, які пройшли пекло війни, уціліли, повернулися до мирного життя, стали студентами, нашими товаришами по навчанню.

Який вони мали вигляд? Та такий, як і всі фронтовики — напіввоєнний. Про це так пише І.Рибалка у своїй книзі: “...Більшість із нас ще доношували армійський одяг — гімнастерки з підшитими підкомірниками, брюки-галіфе, військові шапки, шинелі, кирзові або й хромові, офіцерські чоботи та ін.” (стор. 89). Точніше і не скажеш. По цьому вбранню безпомилково вгадувався колишній воїн, додаю ще, що вона (одежина) була досить пошарпаною.

Та й усі ми, студенти, ходили хто у чому. Адже це був повоєнний час, розруха, нестатки, відсутність найелементарніших речей. Словом, тяжко було. Але, мабуть, наша молодість допомагала нам переносити труднощі. Наймолодшим із нас було по 17 — 18 років, а фронтовикам всього по 22 — 23 роки. Саме вони підтримували нас морально, а потім і матеріально у межах своїх можливостей.

А вони, можливості, з’явилися не випадково. До того часу Кондуфор та Епштейн очолювали факультетські та курсові комсомольсько-партійні осередки. Профком факультету очолював Михайло Бочаров (надзвичайно доброзичлива людина), а на чолі університетського профкому був Іван Рибалка. Ось оця четвірка і піклувалася про поліпшення студентського матеріального становища.

Що вони робили? Вони добилися утворення університетського відділу ОРСу (“отдел рабочего снабжения”), через який отоварювалися продуктові картки викладачів та студентів.

Якщо врахувати, що пік нашого навчання припав на 1946 — 1947 рр., то стає зрозумілим, що це були найтяжчі роки післявоєнного періоду, коли усі громадяни України потерпали від голоднечі.

Отож, карткова система значною мірою виручила нас, студентів, бо ми стабільно одержували продукти через оті самі ОРСи. Це були, в основному, американські поставки. Нам видавали яєчний порошок, ковбасу у довжелезних коробках, тушонку, різні концентрати та інші продукти. Особливо запам’ятався жир під назвою “лярд”. Ми не знали, що це таке і з чим “його їдять”, які його споживчі якості, якою мірою це був натуральний продукт і т.д. Ми, звичайно, над цим не замислювалися (їли і все!), але згодом докопалися, що це було топлене (пряжене) сало із значною часткою синтетичних домішок.

Одержували ми по картках і по 500 грамів хліба — свіжого, запашного, надзвичайно смачного. Ми його з’їдали швидко, буквально за один присіст. Але іноді робили й неймовірне. Ми продавали свою пайку на базарі, а натомість купляли морозиво, чи якісь тістечка і несли все це до нашої гуртожитської кімнати, щоб пригостити всіх. Коли при цьому був присутній і Кондуфор, він неодмінно лаяв нас, погрожував усілякими “розборками” на курсі, щоб не розкошували ми, а думали про реалії життя, основою якого і був хліб насущний. До речі, він так ні разу навіть і не доторкнувся до отих наших ласощів — принциповий був...

Деканат, профком та наша університетсько-факультетсько-курсорова четвірка, про яку я вже згадувала, зробили ще одну важливу справу. Вони добилися від місцевих властей виділення спеціальних талонів на придбання промтоварів для співробітників та студентів університету. Це був вкрай необхідний

---

захід, бо всі ми вже так обносилися, що втрачали не тільки елементарно-прис-  
тойний вигляд, але і просто не могли вийти на вулицю, в університет, на лек-  
ції, були, як то кажуть, такі вже “голі та босі”, що далі нікуди.

Ось як про це пише Рибалка у своїй книзі: “Талони були на різні предме-  
ти: костюми, пальто, штани, черевики, сукні, куртки, трико, тканини та ін.”  
(стор. 86).

Це було просто спасіння. Не можу не згадати із вдячністю про те, що осо-  
бисто я одержала зимове пальто, бо до цього ходила у літньому пальтечку (у  
нашій сім’ї під час війни загинуло все майно). Воно, пальтечко, було обмота-  
не “з ніг до голови” великим шерстяним платком, яке “видала” мені моя тітка  
Фросина Філімонівна Мальцева, рідна сестра моєї матері. Хоча я тоді і була  
схожа на якесь опудало, зате це певною мірою рятувало від зимової холодне-  
чі, простудних захворювань, різних ускладнень. Я про це пам’ятаю все життя.  
Зате у новій зимовій теплій одежі по талону був повний комфорт!

Приодягнулися і інші товариші, у тому числі фронтовики, бо їх “обмун-  
дирування” вже так позношувалося, що вони, мабуть, найбільше потерпали  
від нестатків. Але я добре пам’ятаю, що насамперед вони піклувалися про нас,  
“рядових” студентів, а потім вже з мінімальною необхідністю дбали про себе.  
З яким задоволенням вони видавали нам оті самі талони і раділи з цього біль-  
ше, ніж ми! Хоча самі вони ходили у латаній-перелатаній одежині, проте пере-  
носили це спокійно, без комплексів. Наші лідери проявили тоді високу мо-  
ральну порядність, чесність, доброзичливість і пронесли ці якості через усе  
своє життя. Зокрема, коли Кондуфор вже був директором Інституту, він вті-  
лював оті свої морально-етичні принципи і в колективі. Я про це можу впев-  
нено свідчити, бо мені поталанило працювати з Ю.Ю. в Інституті близько 20  
років. Але про це пізніше.

А зараз повернемося до часів нашої студентської молодості. Більшість із  
нас проживала в університетському гуртожитку по вул. Артема, 49, у тому  
числі і Кондуфор. Він жив на третьому поверсі (до речі, зберіглося аматорське  
фото, де за столом сидить скуйовджений Юрій із своїми товаришами). А на-  
ша кімната була на четвертому поверсі. В ній мешкали: Лідія Белокопитова,  
Галина Ленчик (теж фронтовички), Людмила Удовицька, Соня Шикунова,  
Хіля Друтман і я. Я про них згадую не просто так, аби сказати, хоча це були  
наші співкурсниці. А через багато років саме про них Кондуфор часто мене  
розпитував, хто де живе, працює, як склалося їх особисте життя і т.д. Та зго-  
дом у нашій кімнаті з’явилася ще одна студентка. Коли Галина Ленчик вий-  
шла заміж і пішла з гуртожитку, на її місці поселилася Валя Фесенко, красива,  
чорнява дівчина, що вчилася курсом нижче. Оця обставина, в основному, і  
визначила наше більш тісне спілкування з Кондуфором.

Справа в тому, що вона, Валя, була землячкою Юрія, була як і він з По-  
пасної. Він частенько заходив до нашої кімнати, головним чином, до Валі.  
Звертався він до неї так: “Валюшечка-земляченька”, просив її то голову йому  
помити, то пришити ґудзика чи підворотничок на гімнастерці, то залатати  
якусь дірку на одежині, чи попросувати сорочку, чи ще щось зробити. Валя ви-  
конувала все це із задоволенням, а іноді і ми, мешканці кімнати, допомагали  
їй, а значить, природно, і Юрію. Мимоволі склалася своєрідна загальна опіка  
над нашим товаришем-фронтовиком.

Поступово візити Кондуфора до нас стали повсякденними, навіть коли

---

йому нічого і не потрібно було. Він заходив просто так, як однокурсник, поспілкуватися, побалагурити про всяку всячину, з неодмінним гумором, дотепами, усілякими вигадками і т.д. А коли вже до нашого гурту приєднувався і Алік (а він був неперевершеним витівником), то тут атмосфера веселощів подвоювалася.

Та це був лише один бік нашого студентського життя. Другий його бік був значно складнішим. Нам не було де вчитися. Стабільних приміщень для навчання у зруйнованому Харкові не було. Ми ніколи не знали, де будемо слухати лекції, кочували з одного помешкання до другого. Так, наприклад, ми перебували в аудиторіях філфаку та у клубі міліції на вул. Раднаркомівській, 15, на хімфаку по вул. Університетській, 16, на біофаку на вул. Трінклера і т.д. Про ці адреси наших мандрівок пише і Іван Рибалка у своїй книзі (стор. 79). Коли не вдавалося десь “оселитися”, то ми просто подавалися у кіно, або розходилися по домівках.

Перед нами, однак, ставилося конкретне завдання: коли хочете вчитися, то відновлюйте певні аудиторії, кімнати, будинки, стан яких був просто жахливим.

“У багатьох аудиторіях не було освітлення — пише І.Рибалка, — у вікнах скла, взимку опалення, не вистачало книг, зошитів, реактивів... Чи не в найгіршому стані перебував історичний факультет, який у 1944 — 1945 навчальному році кілька разів змінював своє місцеперебування” (стор. 79).

Та тільки-но ми відбудуємо якісь приміщення, як нас перекидали на інші об’єкти і все починалося спочатку, навіть тоді, коли до наших аудиторій це не мало ніякого відношення. Просто ми, студентство, працювали, як і інші громадяни, на відбудові рідного міста.

Для координації усіх ремонтно-відбудовних робіт був утворений своєрідний “штаб”, куди входили Кондуфор, Епштейн, Астахов, Рибалка, Бочаров, Перевозов, Фомічова та деякі інші викладачі та студенти. На факультетсько-курсних зборах, а також у гуртожитку визначалися конкретні завдання, об’єкти, робоча сила, характер праці і т.д. Все було так чітко і оперативно організовано (як ми казали — “по-фронтовому”!), а, головне, було усвідомлення абсолютної необхідності нашої участі у “трудових десантах”, що ніхто навіть і не думав “волинити” — це виключалося начисто. Усі згодні були з тим, що “куди пошлють”, там і треба працювати.

Словом, фронтовики наші були прикладом, згуртовували молодь, а що вже дух колективізму панував, то й казати нічого. При цьому працювалося весело, швидко, з ентузіазмом, начебто жартома (що значить молодість!), хоча робота була нелегкою. Що тільки ми не робили — мили вікна, долівки, виносили кучугури сміття, битої цегли, лаштували двері, столи, стільці і т.д. Хлопці, звичайно, виконували найтяжчу роботу, а ми, дівчата, ними “керували”.

Коли через багато років відбулася ювілейна зустріч нашого курсу, згадували про все-все, у тому числі про ремонти, зокрема, про те, що теперішній професор Кондуфор відповідав тоді за важливу ділянку роботи — ліквідацію усілякого мотлоху... Ю.Ю., як завжди, тільки посміхався і дивувався, як всі і про все пам’ятають, навіть дрібниці. Але видно було, що йому приємно, як і всім нам, чути від друзів будь-які деталі нашого студентського минулого.

Крім навчальних та трудових буднів, було ще й побутове гуртожитське повсякдення. Як уже згадувалося, Кондуфор був мешканцем нашого спільного дому, бідкався теми ж турботами, що і всі ми. Тут все було на видноті (як,

---

---

втім, і в інших обставинах), але є і деяка специфіка, коли доводилося ділитися чи не останнім куснем хліба.

Та все по порядку. Крім продуктових карток та талонів на промтовари, у нас, у гуртожитку, були ще й так би мовити, свої “внутрішні резерви”. Справа в тому, що деякі з нас (правда, не всі) отримували посилки з дому. Це були здебільшого скудні гостинці, бо батьки наші також жили бідно, як і більшість громадян після війни. Але родини наші віддавали нам буквально останнє, щоб хоч якось підтримати нас.

Так, час від часу передавали комусь із нас то клуночок картоплі, то мішечок крупи, то горох, то насіння, то пляшку олії і т.д. Не можу не згадати про один зворушливий епізод. Якось моя мама Галина Філімонівна Синякіна передала мені кружальце застиглої жиру розміром з півблюдця... І в цей же час хтось із нас одержав... стакан квасолі. Це вже була така гранична самопожертва наших рідних, що вразила всіх.

Та за неписаними правилами нашого гуртожитського життя всі отримані продукти скидалися в один котел, щоб було для всіх. От і тоді — зварили квасолію з отим жиром і миттєво з’їли, так було смачно... Саме так ми підтримували один одного у скрутний час повоєння.

Одержував продуктивні посилки з дому, з Попасної, і Кондуфор. Його мама, Олександра Іванівна, надсилала йому такі “змістовні” пакунки, що нам і не снилося! Це були коржики, сухарі, бублики, сушки, печиво, згущонка, тушонка, різні концентрати та ін. Я тому свідок, бо всі ми куштували оту смакоту!

А було так. Спочатку Юрій пригощав своїх товаришів по кімнаті, а потім казав: “Ну, піду до дівчат”, тобто до нас, і приносив багато чого із свого “резерву”. От коли ми вже банкетували! Негайно влаштовувалося чаювання, на стіл викладувалося все, що приніс Юрій, додавалося й те, що у кого було на той час. Хоч і давно це було, але залишилося у пам’яті тогочасне відчуття якогось особливого настрою від того, можна сказати, свята, яке влаштовував для нас наш товариш.

Та більше за все, мабуть, радів сам Юрій. Він весь час був усміхнений, жартував, кепкував, іронізував, сипав дотепами, словом був у своїй “тарілці”. До речі, сам він до отих своїх ласощів навіть не доторкався (як і тоді, коли ми приносили за продану пайку хліба морозиво чи тістечка), казав, що хоче, щоб зіпсувалися наші талії...

Так було завжди, коли траплялися рідкісні святкові будні, звичайно ж, не тільки “їстинного характеру”. Були ще урочисті свята, наприклад, 23 лютого, 8 березня, день Перемоги, які відзначалися повсюдно, у тому числі на факультетсько-курсних вечорах і, само собою, у гуртожитку. От тоді фронтовики наші були у центрі особливої уваги, і ми завжди запрошували Юрія, Аліка, інших хлопців до нашої кімнати “на чай”, щоб поздоровити, вручити які-небудь скромні сувеніри, словом, поспілкуватися по-святковому. А коли до нас приходила з акордеоном наша товаришка Ніна Головка (дружила з подружжям Кондуфорів усе життя), то на музику і спів до нашої кімнати збігалися і сусіди. Тим більше, що до нашої компанії увійшла ще одна особа, яка не тільки пожвавила товариство, а, головне, відіграла, можна сказати, вирішальну роль в особистій долі Кондуфора, ставши надалі надійним тилом його життя та праці.

Звали її Ніна Рогова — подруга і співкурсниця Валі Фесенко (нагадаю,

---

---

землячки Юрія). Це була вродлива, білява дівчина, добре зодягнена (на відміну від нас, сіромах!), весела, спокійна, врівноважена. Вона часто приходила до Валі, а значить і до нас, поводитися просто, невимушено, а найхарактернішою рисою її натури була безпосередність. Скільки я її знала, вона такою залишалася все життя.

Так от. Саме тут, у нашій кімнаті, відбулося знайомство Юрія з Ніною зблизька. Звичайно, всі ми на факультеті знали один одного, розмовляли, спілкувалися, але, так би мовити, на відстані. А тут, у гуртожитку, склалася зовсім інша ситуація. Часто, коли було вже запізно, Юрій проводжав Ніну додому. Ну то й що? Сприймалося це всіма нами цілком нормально, самі такі були.

От одного разу стався, на мій погляд, винятковий випадок. Якось Юрій і я стояли на нашому четвертому поверсі, про щось розмовляли, здебільшого про наші курсові справи (я була одним із групоргів), зокрема, про студентське дозвілля та ін. Несподівано Юрій повів розмову “за життя”, запитав, чи правда, що я виходжу заміж. Коли я відповіла “так”, він буквально випалив: “От і я думаю одружитися, тільки не знаю, зробити це зараз, чи ще почекати”. На що я так собі простодушно зауважила, що нічого чекати, треба женитися зараз і тільки на Ніні... Коли він запитав, чому я так думаю, я висловила свої нехитрі, але щирі міркування. Не знаю, якою мірою це могло вплинути на те, що у нього вже було “на мислі”, думаю, що абсолютно ніякою, але тепер, сьогодні, хочеться пофантазувати — може це був поданий згори для нього знак? Хто знає... Невдовзі Юрій і Ніна одружилися.

Як не дивно, але через багато років, в Інституті, Юрій сам розповів про оту нашу давню розмову у гуртожитку. І не просто так, а прилюдно! Було це так. Він вийшов у коридор, де було багато людей (а Кондуфор любив “ходити в народ”), був у хорошому настрої, точилася жвава бесіда про се-те, бо завжди було про що поговорити з директором у невимушеній обстановці. І раптом, ні з того, ні з цього він, показуючи на мене, буквально сказав таке: “Оця Євгенія колись свого часу напроорочила мені долю із моєю жінкою і я маю певні претензії: ні посперечатися, ні погніватися, ні посваритися не можна — хіба це життя?”. Усі присутні, звичайно, сприйняли це як черговий його дотеп, посміхалися, щось говорили, а я була просто у шоку. Все оте давним-давно забулося, а він, виявляється, пам’ятав.

Але дозволю собі до цього додати і зовсім несподіване. Якось один на один у кабінеті, де я була у якихось громадських справах, він раптом повів розмову про Ніну і сказав, що якби його дружиною була не вона, а хтось інший, то він давно б вже розлучився. Це було рідкісне одкровення Кондуфора з його особистого життя. Можливо, він мав потребу висловити відчуття щасливого подружжя саме у такий спосіб — і на людях, і на самоті. До речі, якось Ніна сказала мені, що коли Юрій розповів їй (а була вже дочка Таня й онука Саша) про давнішню гуртожитську бесіду, вони обидва з долею самоіронії вирішили, що тоді була не тільки любов, а вплив космосу... Нічого собі!

Втім, як сказати. Багато чого у нашому житті є загадкового, таємничого, незрозумілого, словом, незвичайного, на що ми, як правило, не звертаємо уваги. Про це можна було б і не говорити, якби не пригадався один випадок (на жаль, сумний). Коли на похоронах наших співробітників, люди звично говорили: вічна пам’ять, земля пухом, спокій душі, царство небесне і т.д. — це було нормально. І тільки Кондуфор якось одного разу сказав: “До побачення”, що вразило несподіванкою і непоясненністю. Чому він так сказав, про що

---

думав, що відчував, у що вірив — невідомо. Це залишилося таємницею його душі, про яку не дізнатися ніколи.

Не можу не згадати і про те, як ще одна таємниця вразила Кондуфора, просто потрясла його. Йдеться про Віктора Івановича Астахова. Він був щирим другом Кондуфора, вони товаришували впродовж багатьох років, співробітничали, видали чимало спільних наукових праць.

І от, у 1972 р. намічалось відзначити 50-річчя Віктора Астахова. Всі ретельно готувалися до цієї дати, були надіслані запрошення на ювілейний вечір, все було підготовлено, як кажуть, на рівні. Одержав запрошення і Кондуфор.

Але раптово у Москві, перебуваючи на семінарі проректорів університетів, Віктор Астахов помер. Це було не тільки несподівано, але й загадково. Ось як про це пише Іван Рибалка у своїй книзі: “Я подивився на запрошення і прямо отетерів: на ньому було надруковано дві дати: зліва 1922, справа — 1972. Я знав, що коли людина жива, то друга дата не подається” (стор. 142).

Але саме так сталося. Дві цифри (1922 — 1972) були визначені як межі життя і смерті ще при живому ювілярі. Питається, що це було? Яка невідома сила обумовила кінечність життя цієї людини? Цього ми не дізнаємося ніколи. Може це теж був знак долі? Хто знає...

Згодом про це, вже в Інституті, неодноразово згадував Кондуфор, розповідав мені, як тяжко він пережив втрату свого товариша, не міг збагнути природу отих “крайніх дат”, розпитував про Віктора, цікавився буквально всім, навіть тим, як мені працювалося на його кафедрі і т.д. Коли у 1979 р. ми з Ю.Ю. перебували у Харкові на зустрічі нашого курсу, ми відвідали могилу Астахова, поклали квіти, постояли мовчки, вшанували його пам'ять (а я — своїх батьків на тому ж кладовищі). Зворушливі ситуації траплялися не раз у різних обставинах і здавалося мені (насмільюся висловитися може і не по праву), що Ю.Ю. був людиною глибоких відчуттів, не завжди показних зовні, але проявлюваних сповна тоді, коли цього вимагав особливий стан душі його. До речі, нещодавно вийшла друком книжка “Страницы из жизни Учителя (В.И.Астахов в исследованиях и воспоминаниях)” (Харків, 2002). В ній на багатьох сторінках йдеться і про Кондуфора, Епштейна та інших товаришів, друзів, колегів Астахова.

Продовжимо, однак, нашу студентсько-гуртожитську тему, зокрема про різноманітність молодіжного життя, бо ж не єдиним хлібом живе людина... Всі ми були завзятими театрами, відвідували майже всі вистави харківських театрів, гастролерів, усілякі концерти, масові гуляння та ін. При цьому нам пощастило бути свідками початку мистецького життя людей, які потім стали зірками нашого театру та кіно.

Особливо запам'яталася п'єса у театрі ім. Т.Г.Шевченка “З коханням не жартують”. Тим блискуче виступав Леонід Биков — улюбленець харків'ян. Ми неодноразово ходили саме “на нього”, щоб у черговий раз насолодитися його неперевершеною грою. Ходили ми, звичайно, всі гуртом, ввечері ділилися враженнями, а Юрій, супроводивши Ніну додому, заходив до нас і “диспут” продовжувався з його досить критичними коментарями щодо наших уболівань.

Не можу не згадати про ще одну несподіванку. В університетській самодіяльності був оркестр, у складі якого були наш співкурсник Анатолій Мітряєв і я. І от одного разу нас запросили на запис у харківському радіокомітеті.

---

Оскільки студія звукозапису була одна (у напіврозрушеній будівлі), нас привели туди, де вже був хоровий колектив трудових резервів з відомим керівником Заграничним. З них і почали запис, а ми тихенько сиділи, чекаючи своєї черги. Раптом, наче з небес, полинув чарівний, сріблястий голос незвичайного тембру, потрясаючої краси — заспівувала маленька, худенька солістка хору. Це була Євгенія Мирошніченко...

Розповсюдженими були також культурно-масові заходи у парках. Там завжди грав духовий оркестр (теж своєрідна прикмета повоєнного часу), навіть пісня була така — “в городском саду играет духовой оркестр” — її, до речі, згодом включали Л.Гурченко, Й.Кобзон та ін. до свого пісенного репертуару. Люди залюбки співали хором різні пісні під оркестр, влаштовувалися танці, ігрища, вікторини, лотереї, призи і т.д. Харків'яни різного віку охоче відвідували ці місця відпочинку, не кажучи вже про студентство. Отож і ми були постійними відвідувачами масових гулянь.

Особливо приваблювали нас ті вечори, де виступала трійця: жінка — масовик-вітівниця, чоловік — акордеоніст та дівчинка-підліток років 10 — 12. Що воно витворяло, оте дівчисько, годі й казати! Вона співала, танцювала, декламувала, водила хороводи, вручала простенькі призи, була такою заводною, що підкоряла всіх. Це було сімейство Гурченків — мати батько та сама Людмила (Люся). Вона згадує про оті паркові “шоу” в одній із своїх книжок “Моё взрослое детство” і точно відтворює все те, чому свідками були і ми.

Юрій з ними до парків ніколи не ходив, хіба що Ніна затягувала його, та й то ненадовго. Спостерігав, як вона кружляла у танці, а потім рішуче забирав її. Казав, що тут багато галасу, метушні, але кому подобається отаке “стовпотворіння”, хай бігають туди. Словом, відносився до нашої пристрасті досить терпляче, хоча скептично.

Втім, хто ж із студентської молоді не любив потанцювати? І от ініціативна група вирішила організувати свої, домашні танці, тобто у гуртожитку. Для цього пристосували великий зал на першому поверсі, прикрасили його, обладнали апаратурою і урочисто відкрили перший бал. От де вже було свято для мешканців! На що Юрій сказав, що це буде “стовпотворіння № 2”. І не помилився! Коли ми поверталися надвечір додому і чули “звуки музики”, ми, навіть не повечерявши (а іноді і мало було чим), відразу збігали туди, у зал.

Звучали в основному записи улюблених пісень Великої вітчизняної війни, усі присутні співали їх, навіть ті, хто танцював. На наші танці приходили також студенти з інших, сусідніх гуртожитків, іноді зі своїм акордеоном, тоді виникав імпровізований хор з диригентом, солістами, народними піснями. Це була не просто якась там “тусовка”, а справжні молодіжні вечори, як різновид дозвілля.

Однак, щоб то були за танці без чисто естрадно-шлягерних ритмів? У наш час це був танець під назвою “лінда”, як пізніше з'явилися твіст, рок-н-ролл, шейк та ін. Популярними були такі мелодії як “Ріоріта” та “Утомлённые солнцем”, які поступово ставали начебто своєрідною візитною карткою молодості тих часів, як і пісні війни для ветеранів. Не випадково, мабуть, зараз, вже у наш час українське радіо у програмі “Ретро” часто передає саме ці мелодії, як музичну посвяту не одному поколінню. Спасибі їм.

Словом, все було здорово. Кондуфор, звичайно ж був “у курсі дела” того, що відбувалося щовечера і чому наша кімната пустувала, коли він приходив до нас. Сам він був байдужим до отих танців, ніколи не ходив, більше

---

того, він не схвалював наших захоплень. Іноді він заходив до танцювального залу, постое-постое у дверях, подивиться-подивиться на всіх нас, як він казав, “навіжених”, та мовчки й піде собі.

Зате пізно ввечері, коли вже всі ми сходилися “до хати”, Юрій приходив і тут починалося... Він безжалісно критикував нас, говорив про те, що мало того, що ми знайомилися і спілкувалися з “чужими” хлопцями, але ще й псували свої черевики отим “човганням”. А тоді треба видавати нам талони на взуття? Завзяті танцюристи їх ніколи не одержать, — пообіцяв він...

Всі ми, само собою, розуміли, що все це несерйозно, бо знали його, звикли до іронічно-юмористичної манери поведінки та висловлювань, тому ми завзято сперечалися, відстоювали свою “дискотеку”, та й просто не слухали його! Він нам слово, а ми йому — десять! Врешті-решт “мирилися”, сідали пити чай і “конфлікт” вважався вичерпаним (до наступного разу...). Це були, як і в інших випадках, прекрасні, незабутні миттєвості студентського співжиття у всіх його проявах.

Тим часом, однак, скоро ми дізналися, що деканат, Рибалка, Епштейн, Кондуфор, Фомічова, Астахов, інші громадські активісти затівають щось нове, грандіозне, досі нами нечуване і небачене. Все частіше на зборах говорилося про те, що у студентському дозвіллі повинні бути не тільки “витребеньки” (за висловом лідерів!), а більш змістовні, різноманітні розваги, щоб було цікаво і весело на наших вечорах. Словом, йшлося про організацію факультетсько-курсової самодіяльності.

І вона була організована! Але це було непросто і не відразу, хоча і був взірєць. До того часу вже існувала університетська самодіяльність високого мистецького рівня, в якій брали участь і студенти нашого факультету та курсу. Вона давала концерти на усіляких урочистостях, в установах, військових частинах, госпіталях, на вечорах різних факультетів, у тому числі на нашому. От де вже був заразливий приклад для наслідування! І Юрій з Аліком розгорнули бурхливу “агітацію і пропаганду” за те, щоб і у нас був не тільки свій самодіяльний театр, а, може, ще й найкращий. Так воно потім і сталося.

Та головна заслуга у практичному здійсненні цього задуму належала нашому співкурснику Анатолію Мітряєву. Це був справді талановитий, надзвичайно винахідливий аматор, який, можна сказати, прославив не тільки наш курс, факультет, але і університет. Не випадково він згодом очолив його драматичну студію, яка ставила різні водевілі, п’єси, навіть класику. Анатолій був і сценаристом, і постановником, і режисером, і виконавцем, складав скетчі, пародії, шаржі, різні сценки з нашого факультетського та курсового життя. Йому і доручили мистецьку справу.

Особливою популярністю серед студентів та викладачів користувалося його так зване “обозрение”. Це був сатирично-юмористичний огляд, що завжди сприймався “на ура”, бо підмічалися смішні недоречності, влучні приклади, цитування лекційних виразів. Наприклад, один викладач замість того, щоб сказати, що в країні розвивалася така галузь як свинарство, повідомив, що там “розводили свинство”. Інший викладач щораз вживав вираз про те, що Україна завжди була “лакомовим кусочком” для капіталістів. А один із наших улюблених лекторів читав лекції сидячи на столі і т.д.

Збирали цікавий матеріал і серед викладачів. Адже іноді студенти видавали на іспитах такі “перли”, що навмисно і не придумаєш. Хоча б таке:

---

---

на питання, скільки тривала 30-річна війна, студент відповідав: “7 років” і давав свої фантазмагоричні пояснення.

Були свої “оригінали” і серед центрального персоналу. Особливо запам’ятався проректор по господарській частині (завгосп). На всіх зборах і нарадах він завжди говорив про недоліки у ХГУ (Харьковский государственный университет). І цілком серйозно промовляв: “Де я тільки не бував — у Московському ХГУ, Ленінградському ХГУ, Київському ХГУ, але такого безладдя, як у Харківському ХГУ не бачив”. Та неперевершеним по своїй “оригінальності” був такий випадок. В університеті проводилася українізація, майже усі викладачі читали лекції українською мовою, крім одного. Коли на вечній раді його запитали, чому він не виконує наказ ректора, він відповів так: “Да, знаете ли, мне какось-то по-руському льюкше”.

Та справжньою сенсацією була публікація фельетону у “Литературной газете” під назвою “Афоризмы кандидата наук...” (прізвище історика з етичних міркувань не наводжу). Там подавалися такі вирази: “Буржуазия в 19-м столетии дышала жабрами...”, “В Киеве был построен мост, который стоял, извините, как бы на быках...” і т.д. І це читалося на філфаку! І студенти змагалися у зборі таких “неологізмів” — хто більше.

Це були блискучі приклади довголітніх афоризмів для кількох поколінь, а для гумористів тим більше. Коротше кажучи, сюжетів набиралося так багато, що треба було вибрати найцікавіше, найхарактерніше, видовищніше.

І Мітряєв радився із своєю творчою групою, приходив і в нашу кімнату, коли Юрій і Алік були у нас. Тоді і ми, дівчата, мимоволі брали участь у своєрідній хураді. А треба було за темами визначити, у якій формі їх подавати — віршованій, куплетній, водевільній, клоунадній і т.д. Треба було бачити і чути, що витворялося при обговоренні! Кожен мав свою версію, зображав персонажів, пропонував репліки, ремарки, епіграми та ін. Алік, наприклад, був схильний більше до гротескного показу, а Юрій подав таку ідею: винести на таці “торт”, тобто шматочки хліба, посипані цукром та кольоровою крихтою леденців (для окомилування!), запросити публіку покуштувати “лакомовий кусочок”, а кульмінація щоб була адресною — підійти і пригостити ним викладача-автора цього виразу! Успіх був шалений кожного разу, коли придумували щось оригінальне, злободенне, дотепне, цікаве для всіх.

А однією із злободенних тем, зокрема, була участь студентства у сільгоспроботах. І от одного разу на одному із святкових вечорів були виконані куплети про помдекана І.Рибалку, який відповідав за цю справу. Але краще хай розповість про це сам “персонаж”. Ось що пише у своїй книзі І.Рибалка: “Не всі студенти й, зокрема, студентки, особливо харків’янки, охоче йшли на роботи в колгоспи й радгоспи. Мені доводилося вживати й адміністративних, примусових заходів, інколи погрожувати виключенням з університету. Студенти склали й потім багато років співали пісню про поїздки на село. В ній говорилося:

“Наш Рыбалочка сидит  
Списки длинные строчит  
И пришедшему студенту говорит:  
“Поезжайте вы в колхоз  
Зарабатывать овёс  
Пуда два овса вам в зиму пригодится.  
Знайте, если есть хвосты,  
От колхоза не уйти” (стор. 85 – 86).

---

Тут наведено лише фрагмент куплету, але головне полягало у тому, що колективним автором цього “твору” був наш курс! А те, що текст існував багато років, то й не дивно. Ми по закінченню навчання роз’їхалися, але для наступного студентства поїздки на село продовжувалися, отже і тема була весь час актуальною. А якщо додам, що проф. І.Рибалка і доцент А.Мітряєв все життя пропрацювали на рідному факультеті, то й зрозуміло, чому пісня ця постійно звучала на факультетських вечорах.

Словом, концертні програми завжди були різножанровими, цікавими, набули популярності в університетському масштабі. Більше того, вони стали взірцем, наш досвід переймали інші факультети і за консультацією Мітряєва створювали свої “шедеври” на місцевому матеріалі. Часто різні факультетські ансамблі виступали разом на університетській сцені з кольористими елементами естрадного “шоу”. І виходило начебто своєрідне змагання — хто був кращий, того неодмінно включали до гастрольних концертів поза межами університету.

Коли я зараз згадую про оті театралізовані витвори студентського гумору та сатири, мимоволі спадає на думку, що це було не що інше, як прообраз теперішнього КВН! Адже так багато було спорідненого у молодіжному середовищі і тоді і тепер.

Все це не пройшло непоміченим для університетсько-факультетських керівників. На різних рівнях відзначалося, що студентське дозвілля набуло змістовного розвитку, кількісно і якісно вдосконалювалося, бо багато студентів-аматорів прагнули потрапити “в артисти”, привносили щось своє, оригінальне і новітнє в репертуар. На міських та міжвузівських олімпіадах університетський колектив завжди посідав призові місця — було чим гордитися.

Та чи навряд були б такі успіхи, якби не матеріальна та моральна підтримка ректорату, деканатів, профкомів, партійно-комсомольських осередків і т.д. Для керівництва ансамблями запрошувалися провідні митці харківських театрів, наприклад, танцювального — головний балетмейстер та прима-балерина опери Василь Литвиненко та Ольга Ширай, драматичного — артист російського драмтеатру — Северов, оркестру — Калінін та ін. Тому-то виконавська майстерність наших аматорів і була високопрофесійною.

А загальне “кермо влади” було в одних руках — Наталії Василівни Воронцової (не можна не сказати про неї добре слово). Вона згуртовувала колектив, турбувалася про костюми, музичні інструменти, репертуар, організовувала концерти, гастролі і т.д. Це була вже літня, але енергійна жінка, з мистецькою “іскрою Божою” в душі, всі її поважали, любили, і ректорат неодноразово відзначав її заслуги. А працювала вона звичайною друкаркою в університетському машбюро...

І все це, нагадаю, відбувалося у нелегкі повоєнні часи, при картково-талонній системі, розрусі, різних нехватках, про що вже згадувалося. Але потяг до духовного життя був такий непереборний, що труднощі долалися так, начебто їх і не було, їх просто не помічали, — робили свою справу і все. Один тільки приклад: наш хореографічний гурток розучував “Половецкие пляски” із опери “Князь Игорь”, а у репетиційному залі по кутках та попід вікнами лежав сніг...

Що торкається морально-психологічної підтримки, то її відчували всі учасники студентської творчості — і організатори, і митці-керівники, і виконавці. Але тут була певна особливість. Справа у тому, що всіх, звичайно ж, цікавило те, відкіля це все театралізоване дійство взялося, хто придумав отакі

---

дотепні розваги, з чієї ініціативи розпочалося і розповсюдилося студентське аматорство — словом хотіли знати, так би мовити, витоки. І таки докопалися! Було визнано, що історичний факультет і, зокрема, наш курс були не тільки родоначальниками таких видовищ, але й кращими в організації дозвілля студентів свого, інших факультетів, аж до загальноуніверситетського рівня.

Само собою у всіх “на слуху” були прізвиська факультетсько-курсівих лідерів, зусиллями яких створювалася і діяла артистична команда, що стала взірцем для інших. Серед них, природно, найчастіше згадувалися Іван Рибалка, Аркадій Епштейн, Юрій Кондуфор, Анатолій Мітряєв, Ріта Фомічова, Віктор Астахов, Анатолій Виноградов, Михайло Бочаров та інші. Забігаючи наперед скажу, що на початку 60-х років опікувати університетську самодіяльність доручили... кому б ви думали? Астахову! (“Страницы из жизни Учителя”... стор. 73).

Отак ми прославилися ще й на аматорському поприщі. Отож не випадково професор Рибалка через багато років, нагадаю, сказав у своїй книзі про наш курс, що він був “якийсь активний, бадьорий і веселий”. Він і був таким, а не якийсь там...

Та, мабуть, це запам’яталося не тільки йому, а багатьом та й ще декому, наприклад, Кондуфору. Доречно зараз згадати і про те, що Ю.Ю., будучи нашим директором, якось поставив питання про організацію самодіяльності в Інституті. Що його спонукало до цієї думки — невідомо. Може спомин про оті молоді роки в університеті? Чи може про свій власний “клопіт” щодо групи і програми Мітряєва, репетиції, успіх у студентсько-викладацькій аудиторії, загальне визнання і т.д. Мабуть, всього потроху і все разом, як незабутнє буття студентське. А може хотілося йому, щоб якась частка колишньої святкової атмосфери запанувала і у нашій установі?

І от одного разу Ю.Ю. зібрав громадський актив, повів розмову про те, що можна зробити, щоб здійснити мистецький задум, давав поради, висловлював побажання, усміхнено казав, що кого-кого, а акторів у нас вистачає і т.д. Словом, підкинув ідею, а культсектор профкому на чолі з Асею Веселовою почав активно діяти.

І самодіяльність в Інституті було утворена! Перший же її виступ пройшов весело, дотепно, з тематично-історичними вигадками і був зустрінутий науковцями із захопленням. Особливе враження справив Сашко Янковський в образі Нестора-літописця і у відповідному “костюмі”: обгорнутий звичайним мішком, з клобуком на голові, із довжелезним свитком-літописом і палицею в руках.

Вдалими були і інші номери. Чесно кажучи, я більше тишком-нишком дивилася на реакцію Кондуфора, його сприйняття “науково-кумедної” програми. Видно було, що все йому подобалося, посмішка не сходила з обличчя, він аплодував. Потім Ю.Ю. щиро дякував “артистам”, казав, що дуже задоволений, побажав продовження “веселого” починання, щоб воно стало традиційним. На жаль, це була перша і остання спроба урізноманітнити дозвілля науковців — більше таких концертів не було. Але співробітники ще довго згадували про той чудовий вечір, природний артистизм своїх колег, і взагалі про те, як все було здорово.

На завершення “студентської епопеї” згадаю про ще одну її сторінку. Вперше після війни ректорат університету оголосив про зустріч випускників довоєнних років. Запрошувалися викладачі та студенти поточного навчання.

---

Та ми, “молоді-зелені”, і не збиралися туди йти, мовляв, це не для нас, не цікаво, а сидіти у залі просто так — тим більше.

Але тут проявив свій характер Кондуфор. Він категорично, вимогливо, і навіть суворо наполягав, щоб весь курс був на урочистостях. При цьому він говорив, що, по-перше, це вияв поваги до старших, а, по-друге — ще невідомо, кому із нас через десятиріччя пощастить побувати на зібранні кількох поколінь випускників університету. І вже наказним тоном промовив: “Отож ідіть, сидіть і не рипайтеся”, — сказав, як одрубав. І як у воду глядів... Ми пішли, подивилися, послушали, і не тільки “не рипалися”, а висиділи до кінця, здивовані зворушливою атмосферою зустрічі сивоволосих людей із своєю юністю. Ото і була наша перша і може, чи не єдина у часі можливість бути свідками зібрання колишніх випускників.

І справді. Адже зараз пройшло вже більш як півстоліття з часу навіть наших перших повоєнних випусків і чи вдасться комусь із нас побувати на круглому ювілеї своєї alma-mater? Незабаром відзначатиметься 200-річчя Харківського університету (1805 — 2005 pp.) і, мабуть, небагатьом доведеться відвідати це свято, бо, як кажуть, багато води збігло... То чи не такий вже був неправий Кондуфор, коли “гнав” нас на ту давню зустріч з випускниками різних років? Тоді він висловився просто так, до слова, а виходить наче мимохіть зазирнув у майбутнє: сьогодні урочистий ювілей для декого буде тільки на відстані, в уяві, по аналогії з тим, що спостерігалось на подібних торжествах у молодості.

...Швидко промайнули студентські роки. У 1949 р. ми закінчили університет і роз’їхалися, хто куди. З того часу наші безпосередні “курсіві” стосунки з Кондуфором, зрозуміло, надовго припинилися. Він жив і працював у Києві, а більшість з нас, у тому числі і я, у Харкові. Між собою ми ще якось спілкувалися, передзвонювалися, іноді зустрічалися. А от про Юрія мали уривчасті відомості, та й то хіба що від Аліка, або Віктора Астахова при зустрічах на його кафедрі. Дещо було відомо і на факультеті, зокрема, у деканаті, бо інтерес до нього, можна сказати, не вщухав. Та ми знали головне — наш співкурсник успішно просувався “по службі” і врешті-решт став працівником ЦК КПУ.

Саме там, у ЦК, сталася моя зустріч з Ю.Ю. за цілком об’єктивних, офіційних обставин. Але спочатку кілька слів про передумови. Справа полягала у тому, що у 50 — 60 роках досить активною і плідною була археографічна діяльність. В ній тісно співпрацювали три установи: Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (ЦДАЖР), Харківський університет та Інститут історії АН України. Готувався до видання і збірник документів і матеріалів “Гражданская война на Украине” у трьох томах, чотирьох книгах (К., “Наукова думка”, 1967), під керівництвом і за редакцією проф. С.М.Королівського, проф. І.К.Рибалки, доц. М.К.Колісника, проф. М.А.Рубача, членкора М.І.Супруненка.

І от ми, харків’яни — Королівський, Рибалка і я приїхали до Києва, щоб разом з нашими співавторами-киянами Рубачем та Супруненком з’ясувати в ЦК кардинальне для історичної науки питання — відтворювати чи знімати під документами прізвища на той час одіозних осіб. Йшлося про репресованих Х.Раковського, І.Якіра, П.Дибенка, Я.Гамарника, В.Антонова-Овсієнка, С.Косіора та ін. Що ж про них говорити, коли в умовах жорсткої цензури нещадно викреслювалися із публікацій імена рядових людей на зразок “Іванова, Петрова, Сидорова” і т.д. Щодо “вождів”, то вважалося, що вони ніколи не

---

---

будуть реабілітовані і згадка про них неприпустима.

На засіданнях у ЦК кожна із “договірних сторін” мала свої позиції, думки, обґрунтування. Не вдаючись у деталі, скажу тільки, що це була важка, принципова, протирічна розмова. При ній були присутні і працівники ЦК — Ю.Кондуфор та О.Мітюков. Вони як історики-науковці прекрасно розуміли важливе значення обговорюваного питання, але участі у дебатах не брали. Однак у перервах, так би мовити поза лаштунками офіціозу, у кулуарах, як це завжди буває у “високій хаті”, обмін думками продовжувався.

Врешті-решт справа вирішилася позитивно. Нам “дозволили” публікувати документи з усіма прізвищами, хто б це не був. Потім ми дізналися, що не останню роль у цьому відіграли Кондуфор та Мітюков. Вони теж сказали своє переконливе слово членам ЦК у необхідності такого висновку.

Треба відзначити, що на той час це було не тільки чесне, справедливе, але й сміливе рішення. Мимоволі спадає на думку те, що вони наче б то передбачили майбутнє — усі оті “вороги народу” згодом були реабілітовані.

Звичайно ж, після офіційних розмов, сталася наша з Юрієм зустріч там же, в ЦК, у невимушеній обстановці. Він з теплотою згадував наш курс, розпитував хто де живе, працює, як склалася їх особиста доля. Особливо він цікавився мешканцями нашої гуртожитської кімнати, згадував про усі оті наші “витребеньки” (його улюблене слово), спільні вечори, чаювання, виживання на продуктових картках та промтоварних талонах, веселу самодіяльність попри усі негаразди та ін. Почувалося, що все це було йому близьким, незамінним, як спомин про студентську молодість, безпосередність відносин, справжнє товариське співжиття. Юрій просив передати вітання всім, кого доведеться зустріти, жалкував, що так рідко спілкуємося, але висловив бажання про те, що якось треба частіше збиратися усім разом, подбати, щоб неодмінно був увесь курс. На цьому ми і розпрощалися. Правда, Юрій запросив мене до них з Ніною додому, але ми, харків'яни, ввечері від'їжджали і побачення наше не відбулося.

Після зустрічі в ЦК контакти з Ю.Ю. надовго перервалися. Це було цілком природно. Тут не тільки відстань (Харків — Київ), а головне, ніяких точок зіткнення з будь-якого приводу більше не було. Та й посадовий рівень був різний у більшості з нас, рядових людей, якою була і я, та високопоставленою особою, якою був Юрій.

Відносини наші опосередковано відновилися через Ніну у 1971 р., коли я вже жила і працювала у Києві. Ми випадково зустрілися з нею, зраділи один одному, поговорили, обмінялися телефонами, домовилися підтримувати зв'язок. Вона багато чого розповідала про Юрія, щасливе життя з ним, свою роботу, про дочку Таню і взагалі про все-все. Зокрема, вона говорила про їх запрошуваних гостей на дні народження, різні свята, інші сімейні вечори. Там були відомі люди, справжні друзі, але з особливим захопленням вона згадувала про всенародно улюбленого співака Дмитра Гнатюка. Ніна, як і в молодості, була безпосередньою, щирою, досить відвертою і, мабуть, мала потребу поговорити “по душах” із землячкою-харків'янкою.

Та я не зловживала телефонною нагодою, більше Ніна мені дзвонила, ніж я. Більше того, вона неодноразово, у тому числі від імені Юрія, запрошувала завітати до їхнього дому, але я й цим ні разу не скористалася. Просто мені здавалося це недоречним, як-то кажуть “не з руки”, щоб отак заявитися ні з того, ні з сього на зразок “здасьте, я ваша тьотя”! Це, мабуть,

---

була хибна думка, а можливо й мій провінціалізм, адже запрошення було щире й бажане, то ж вони обидва неодноразово докоряли мені за “ігнорування” їх товариства.

А що вже казати про якісь там візити до Кондуфорів, коли у 1978 р. Ю.Ю. став директором Інституту — це начисто виключалося! Навіть тоді, коли Алік приїздив до Києва і майже усі вечори проводив у них. Тут виникала своєрідна цікавинка. Коли вони сиділи за “круглим столом” і “соображали” на трьох, завжди дзвонили мені і питали: “Четвертим будеш?” Всі сміялися, жартували, Юрій “лаявся” і казав, що я завжди була вредна і неслухняна. Але я розуміла (та й вони казали про це), що їм хотілося просто посидіти разом, хоч якось відтворити наші гуртожитські вечори, згадати молодість, поговорити про друзів-співкурсників, про студентське життя-буття з його радощами, труднощами, неповторністю.

Так от. Хто міг подумати, що доля зведе мене з Юрієм в Інституті? Це особлива, на мій погляд, сторінка у моєму спілкуванні з Кондуфором, про що я маю розповісти окремо, чому і як — пізніше. А перша моя зустріч з директором сталася у коридорі. Ми коротко поговорили про те-се, він поцікавився, з ким “із наших” я маю зв’язок, спитав над чим я працюю, побажав успіху і пішов.

Та зараз треба сказати про наступне. Через рік його директорства, а саме у 1979 р., постало питання про зустріч нашого курсу — минуло 30-річчя випуску! Але Ю.Ю. категорично відмовився брати участь у ній. Дивна логіка: то при нагоді щораз розпитував про співкурсників, цікавився їх долею, життям, роботою, а тут не захотів побачитися з ними. І пояснив так: “Не варто там свою старість показувати”. Нічого собі! На що я відповіла, що не тільки ми, але ж і всі інші теж постарішали, час же нікого не щадить, та й хіба це головне? А ще сказала я йому, що буквально всі цікавляться, чи буде Кондуфор, хочуть побачитися з ним неодмінно, то чи можна отак обманути своїх товаришів, не справдити їх сподівання і т.д. Він тільки махнув рукою, нічого не сказав і пішов.

Що ж робити? Тут була тільки одна надія — на Ніну. Ми з нею здзвонилися, прояснили ситуацію, я просила її придумати щось таке впливове, щоб він змінив “гнів на милість”, словом діяли як “змовники”. І вона таки зробила все, щоб він “здався”. Через деякий час Ю.Ю. сказав мені, що Ніна показала йому наш випускний альбом і так захотілося йому всіх побачити живцем. Так просто! І я подумала тоді, що мудра Ніна добре знала свого чоловіка, щоб без зайвих слів викликати почуття, емоції, хороший настрій душі його. Врешті-решт були замовлені квитки, ми сіли у літак і через годину вже були у Харкові.

Що це була за зустріч, не варто й говорити, хто це пережив — знає. Радість зустрічі, спомин про студентські роки, молодість, розповіді про те, хто, де і як живе й працює, про сім’ї, дітей, онуків. Словом, все було здорово! Звичайно ж, у центрі уваги, як і колись, був Юрій. Він себе вів просто, невимушено, був, як завжди, дотепним, жартував, веселився від душі. Всі до нього так і липнули, він тільки усміхався і все допитувався у дівчат, куди вони поділи свої талії?.. Видно було, що йому радісно почувалося у колі своїх “молодих” подоросліших (скажимо так) товаришів, бо про вік ніхто і не згадував! Сфотографувалися на пам’ять (див фото № ) і домовилися зустрічатися частіше, хоча б раз на 5 років.

---

Коли ми повернулися до Києва, Ніна розповіла мені, що Юрій був у захваті від зустрічі, згадував як все було, розповідав подробиці, не жалкував, що поїхав, дякував їй за “агітацію”. А мені якось в Інституті сказав, щоб я поговорила з Аліком і умовила його готувати наступне “свято молодості”, як він висловився. Отак все обернулося. Я пообіцяла та ще й додала, що, мабуть, так воно і є, що “юность ушедшая всё же бессмертна”, як співається у пісні О.Градського.

Та, на жаль, це була перша і остання зустріч нашого курсу, більше нам не довелося зібратися разом. Правда, на 50-річчя у 1999 р. Алік улаштував у себе вдома зустріч тих, хто ще залишився, в основному це були курсові дівчата-харків’янки, і лунили спогади про все, про всіх, про себе, про студентську незабутню пору, і про те, як все швидко минулося...

Щодо тривалого спілкування з Кондуфором в Інституті, то тут є свої особливості, я б сказала, дві специфічні обставини. Розповім про першу. Справа у тому, що співробітником Інституту була також Алла Зеніна. Вона закінчила істфак, деякий час працювала у Харкові разом з Кондуфором. І от перед нами з нею постало питання — як поводитися з новим директором, враховуючи наше спільне минуле. Мало чого там було колись, а зараз склалася зовсім інша ситуація.

І ми з Зеніною чітко вирішили: ніяких стосунків, розмов, прохань, тим більше “походів” до директорського кабінету з нашого боку бути не може. Відкидати також будь-які звернення до нас замовити “словечко”, чи поклопотатися у якійсь справі у директора і т.д. Це треба було не знати Кондуфора, щоб так думати. А ми знали, що якби навіть щось подібне і трапилося, то він, директор, сказав би нам таке: “А при чому тут ви?” І виставив би нас із кабінету. Він не терпів “посередників”, волів мати пряму розмову з людиною. Отже, ми з Аллою послідовно витримували свою “лінію”.

Звичайно ж, ми зустрічалися з Ю.Ю. у коридорі, на засіданнях Вченої ради, на загальних зборах, здоровкалися, іноді перекидалися одним - двома словами — і все. При цьому ми перші відходили від нього, що, може було і не зовсім тактовно.

Та з часом Ю.Ю., як мудра й чутлива людина, мабуть, зрозумів причину нашої “психології” щодо додержання субординації, так принаймні нам здавалося. Він пом’якшав, став менш офіційним з нами, частіше розмовляв, навіть розпитував про кого-небудь, цікавився нашою роботою і т.д. Більше того, він одного разу прилюдно висловився про нас при черговому своєму “виході у народ”. У коридорі (а біля нього миттєво збиралися люди) він якось сказав так: “Оці мої землячки-харків’янки так загордилися, що ніколи не зайдуть, не поговорять, не розкажуть щось цікаве про себе, своїх однокашників, як наче це якась таємниця — а ну, зайдіть до мене...”

І ми, приголомшені такою несподіванкою, попленталися за ним. Та, власне, ніякої розмови й не було! Ю.Ю. просто спитав, як нам подобається його онука Саша (Ніна приходила з нею на інститутські новорічні ялинки), хвалив її здібності, пишався її красою і т. ін. Словом, говорив Ю.Ю., а ми слухали, а коли вийшли, подумали про ще одну рису Ю.Ю. — дипломатичність, бо ось так влучно він поставив крапку на можливих домислах щодо нас.

Так би воно було б і надалі у стосунках з Ю.Ю., тобто на відстані (А.Зеніної у 1988 р. не стало, на жаль), якби не склалася друга специфічна обставина. Справа у тому, що мені довелося кілька років працювати в партбюро

---

Інституту, у складі якого, природно, був і директор. Якщо врахувати, що мені випала тяжка ноша відповідати за оргроботу, то зрозуміло, що це було подвійне навантаження, бо поєднувати наукову і громадську роботу було нелегко. Треба було майже щоденно бути в Інституті (прощай “бібліотечні” дні!), брати участь у різних засіданнях, нарадах, розмовах при вирішенні безлічі питань, що виникали у повсякденні.

З іншого боку саме ця обставина зумовила більш тісні контакти з Кондуфором (воістину нема “лиха без добра”!). Оскільки я завжди була, як кажуть, “під рукою”, він частенько викликав мене, просив щось вяснити, посилав у райком, давав доручення і т.д. Словом, впродовж тривалого часу знову поталанило мені мимоволі спостерігати зблизька цю людину.

Що запам’яталося більше всього? Та багато чого, але обмежуся лише кількома фактами. Перш за все проста річ — щезли черги до директорського кабінету, це помітили всі. До цього ті, хто хотів потрапити до начальства, чекали своєї черги годинами, а іноді навіть і зовсім не потрапляли на прийом. Кондуфор розв’язав цю проблему елементарно — він вирішував поточні питання за 3 - 5 хвилин конкретно, чітко, по-діловому. І всі, хто хотів поговорити з ним, мали таку можливість. Коли ж обговорювалися більш складні питання, він попереджав через свого секретаря у приймальні Ганну Стахівну Бохонську (до речі, спокійну, врівноважену, ввічливу людину, завжди готовою допомогти), на який приблизно час може зайти до нього відвідувач. І мало хто стовбичів під дверима, хіба що надто наполегливі.

Далі. Свого часу Інститут заповонила хвиля анонімок, від них просто спасу не було. Це було справжнє лихо, від якого страждали люди, лихоманило колектив. І Кондуфору доводилося розгрібати оту “яму” сумнівної інформації. Що він робив? Після дзвінка з Печерського райкому, куди стікалися листи, Ю.Ю. викликав мене, доручав забрати їх, потім уважно прочитував. Ось коли спрацьовувала його “вибухівка”! Він буквально зеленів від гніву, обурювався, лаявся, ходив туди-сюди по кабінету, не міг заспокоїтися. Я була тому свідком, бо так було кожного разу, коли він знайомився з наступним “твором”.

І що ж далі? У Ю.Ю. визріла своя, так би мовити, стратегія, тактика і практика, досить жорстка до речі. Він не давав ходу анонімкам, попросту клав їх “під сукно”, не роздмухуючи ситуацію. Більше того, коли вдавалося встановити авторство (а було й таке!), тоді відбувалася суто “чоловіча” розмова з директором один на один, а іноді навіть у присутності “потерпілого”. Це був дійовий захід, а, головне, результативний. Поступово анонімки зійшли нанівець, обстановка в колективі нормалізувалася, люди працювали спокійніше, впевнені у своїй захищеності (при такому директорі!).

Існувала, однак, ще одна, образно кажучи, напасть, у нейтралізації якої проявився керівничий хист Кондуфора. За якоюсь старою звичкою деякі співробітники повадилися до Ю.Ю. з негативними розмовами про інших науковців. У таких випадках Ю.Ю. все вислуховував, потім запрошував до кабінету людину, про яку йшлося, і спокійно пропонував першому візитеру повторити все те, що він до цього говорив директору. Ото була “шокова терапія”! Треба було бачити “німу сцену” і, чесно кажучи, було і смішно, і водночас прикро за дорослих, розумних і, по суті, непоганих людей (може, дідько їх плутав?..). Але ніяково було всім. Обидва “персонажі” мовчки виходили із кабінету, і як

---

вони вже там розбиралися між собою — хтозна. Та це вже було і нецікаво. Головне полягало в тому, що, можливо, надмірною принциповою суворістю директора було покладено край подібним відвідинам.

Між тим, траплялися прикросі міжусобного, локального характеру, так би мовити, поза оком директора, але не менш показових. І ось чому. Дехто із співробітників (назвемо його К.) намагався (мабуть, для розваги подивитися, а що ж буде) зштовхнути, як-то кажуть “лоб в лоб” окремих людей. Як саме? Одним говорив щось погане, що йшло начебто з іншої сторони, а тій, другій, втокмачував те ж саме, але вже начебто від першої групи. Отаке було витончене нападлючення, в яке були втягнуті секретар партбюро, деякі зав. відділами, окремі науковці — високий рівень! Це, звичайно, створювало напругу у відносинах, люди не розуміли, що відбувається, чому і навіщо. Вихід знайшли швидко: обидві сторони зібралися, поговорили, з’ясували хто і що говорив першим і другим і таким чином виявили “інформатора” — це був дійсно К. “Секрет полішинеля” не вдався! Коли ж “героя” пліток запросили для “розборки”, він все заперечував, викручувався як міг, ще й погрожував, що поскаржиться Кондуфору. Ото й був його промах! Всі присутні погодилися негайно йти до Ю.Ю. і все йому розповісти. Що тут зробилося з отим К.! Він все визнав, каюся, божився, що це був невдалий жарт, вибачався, дуже просив не ходити до директора і т.д. Словом, пожаліли його, простили, висміяли, сказали “пару теплих слів” наостанку і відпустили з миром.

Може і не варто було б говорити про це, як поодинокий випадок, але тут проявилася, на мій погляд, більш значуща об’єктивність. По-перше, помітно було загальне оздоровлення клімату в колективі, а хто цього не розумів, вскакував у халепу. По-друге, люди самі навчилися справлятися з негативом без біганини до директора. По-третє, настільки була вагомою сила авторитету Кондуфора взагалі, та щодо негараздів зокрема, що з’явитися перед ним “у ганьбі” було просто неможливо.

Отак поступово і складався, як тепер кажуть, імідж директора. Дедалі більше він (імідж) зростав, посилювався, набував нового змісту, бо не одними ж прикросами жив колектив. Його наукові здобутки загальновідомі, як і внесок Кондуфора — керівника установи, організатора науки, ініціатора багатьох фундаментальних досліджень.

Та серед великих і малих справ директора чи не найголовнішим був для нього “людський фактор”, тобто кадри, які, як відомо, “вирішують все”. Ю.Ю. завжди намагався залучити на роботу в Інститут здібних людей, справжніх інтелектуалів, “трудоголиків” у науці. Наведу тільки один приклад. Так, ознайомившись з науковими працями Валерія Волковинського, він сказав: “А чому ця людина не працює у нашому Інституті?”. І справді, чому? Я була присутня при цій розмові, наважилася сказати, що знаю Валерія давно, що коли було йому 19 — 20 років і він працював рядовим архівістом (видавав архівні справи у читзал). Але перша ж його “проба пера” у газетах та журналах мала успіх, його помітили, стали замовляти статті, та й сам він не сидів, склавши руки, працював наполегливо. Словом, талановитий хлопець так і “пішов по науці”. Тепер він доктор наук, професор. А тоді Ю.Ю. після розмови запросив його в Інститут і не помилився.

Особливою турботою Кондуфора була підготовка молодих перспективних науковців, зокрема, добір аспірантів, конкурсний відбір на здобуття вченого ступеня з інших установ фахового профілю, стажування у відділах Інституту

---

і т.д. Забезпечувалося наукове керівництво, консультації, першочергове опублікування статей, рекомендації, відзиви та ін. Ю.Ю. вникав у всі деталі аспірантського навчання, уважно стежив за строками підготовки праць до захисту, допомагав і словом, і ділом. А іноді і прочуханкою за зволікання, недбальство, чи просто якусь незрозумілу інертність. Це торкалося і співробітників, що готували свої кандидатські дисертації до захисту. До них Кондуфор був особливо вимогливий, хоча і йшов на деякі поступки, враховуючи планові навантаження у відділах. Та він не терпів розхлябаності, пасивності самого науковця і коли всі “пільги” вичерпувалися, діяв рішуче і безкомпромісно.

Так сталося, зокрема, з Феліксом Шабульдо. Його дисертація була давно готова, залишилося оформлення необхідних документів, та він тягнув, тягнув з цією справою так, що усі строки і відстрочки пройшли. І Кондуфорів терпець увірвався. Він не витримав і поставив питання руба: або захист, або звільнення. І ніякі умовляння, прохання на нього вже не діяли, він стояв на своєму.

І от одного разу у коридорі навколо розстроєного Фелікса зібралися співробітники, щось йому радили, втішали, підбадьорували, переживали за нього. Раптом підійшов Кондуфор, спитав суворо, що ми тут робимо, чому не працюємо, про що мітингуємо (так і сказав!), словом, був сердитий. Тоді ми всі присутні гуртом стали просити Ю.Ю. дати “винуватцю” ще один шанс, призначити останній термін для захисту, а Фелікс дав слово, що не підведе. І таки домовилися: Ю.Ю. погодився, але при цьому сказав, що коли і на цей раз будуть одні балачки, то тоді він звільнить усіх нас, “прохачів”! Повернувся і пішов. Ото вже була радість за свого товариша! Врешті-решт він блискуче захистився, а робота його була визнана унікальною. І науковець цей працював в Інституті ще багато років. Як же ми сприйняли тоді вчинок Кондуфора, що, він просто так змінив “гнів на милість”? Це як подивитися, у звичайному керівництві це буває, а тут було щось інше. Ми стояли і розмірковували над тим, що ж було головним у позитивному наслідку досить непростой ситуації. Звичайно ж, воля директора, це ясно було всім. Але от чому вона саме так проявилася, тут однастайною дула думка про те, що вже вкотре спрацювала одна з найхарактерніших рис Кондуфора — людяність.

Траплялися і зовсім неординарні випадки, коли рішучі дії Кондуфора були вирішальними. Наведу хоча б два приклади (бо їх чимало). Перший: мало не зірвався захист кандидатської дисертації Василя Марочко саме за його бажанням через якісь складні обставини, що були у нього. Він зайшов до Ю.Ю., розповів про свої ускладнення і хотів забрати документи на захист, тобто відмовлявся від нього. Словом, “захисна” ситуація начебто і повторилася, але на цей раз все відбувалося, як кажуть, з точністю до навпаки. Тепер вже Ю.Ю. “умовляв” Марочко не робити дурницю, а простіше кажучи, добряче вилаяв Василя, накричав на нього за малодушність і вигнав із кабінету із словами: “Пішов геть, пацан!”. Водночас Ю.Ю. терміново і рішуче втрутився в обставини, допоміг уладнати справу і, таким чином, врятував наукову долю співробітника — захист благополучно відбувся. Тепер Марочко доктор наук, член Вченої ради Інституту, автор багатьох наукових праць, викладач, має аспірантів і взагалі по тематиці досліджень — різнобічний науковець. От і виходить, що Кондуфор наче наперед безпомилково знав, кого плекав!

Про свої “кандидатські поневіряння” розповів мені сам Марочко, і хоч пройшло з того часу багато років, згадує про Ю.Ю. з теплотою і вдячністю.

---

Зазначу, однак, що зі слів співробітників (крім Марочко) нічого тут не записано. На те і спогади, щоб говорити тільки про те, що особисто бачила, чула, знала, брала участь, відчувала, переживала і т.д. Але, нагадаю, посилання на книжку проф. І.Рибалка з багатьох споріднених сюжетів надає цій розповіді про Ю.Ю. суб'єктивно-об'єктивний характер. До речі, серед істориків середньої та молодшої генерації, як пише І.Рибалка, він згадує і співробітників Інституту — В.А.Смолія, О.П.Реєнта, В.Г.Сарбея, С.В.Кульчицького, В.І.Марочко, а також інших науковців — І.Ф.Кураса, Я.Д.Ісаєвича, Р.Я.Пирога, В.Є.Лобурця та ін. з якими співпрацювали і І.Рибалка і Інститут (стор. 194 - 195).

І, нарешті, другий приклад. Це вже була зовсім не поточна наукова справа, а звичайнісіньке “ЧП” з нашим співробітником (назвемо його З.). А діло було так. Кондуфору подзвонили із міліції і повідомили, що зараз прийдуть до Інституту, щоб забрати З., але чому і за що не сказали. Міліція в Інституті? Такого ще не було. Справа набувала з якихось там причин якщо не кримінального, то вже точно неприємного, небажаного характеру.

Що робить Кондуфор? Він терміново викликає мене і доручає негайно розшукати З., щоб той не гаючи ні хвилини подав заяву про звільнення. Що я і зробила. Коли ж знову зателефонували із міліції і сказали, що вже їдуть до нас, Ю.Ю. спокійно і коротко відповів: “Ця людина в Інституті не працює”. Все! Так закінчилася ця справа, по суті і не розпочавшись. Власно, ніякого криміналу і не було, а був клубок брехні навколо науковця. Через деякий час я якось випадково зустріла З., він сказав, що все життя буде із вдячністю пам'ятати отой рятівний вчинок Ю.Ю. На що я відповіла, що якби Кондуфор так не зробив, то це був би не він.

А був він самим собою завжди. Запам'яталося, як він допомагав прискорити видання тієї чи іншої монографії у “Науковій думці” (це зараз є комп'ютерна техніка, а тоді у видавництві була черга на друк), не зволікав з переводом науковця з посади молодшого на старшого, залишав декого із аспірантів після захисту дисертації в Інституті, сприяв залученню до співавторства вчених з інших закладів, не поспішав звільнятися від рядових співробітників-пенсіонерів, бо це були досвідчені висококваліфіковані кадри і т.д.

Словом, “людський фактор” у діяннях Ю.Ю. був визначальним — тут вимогливість і підтримка, прочуханки і захист, заохочення і покарання, тобто все те, що було в інтересах науки, колективу, людей. До речі, наважусь кілька слів сказати і про ставлення Ю.Ю. до мене (а чому б і ні?). Роблю це для того, щоб підкреслити вкотре, що для його бунтівної натури усі були однакові, хто б це не був — міг нагримати, а міг і привітати, про що частково вже йшлося. Зараз же наведу тільки ті власні епізоди, які особливо запам'яталися.

Хоча б таке: коли у 1988 р. вийшла друком моя монографія (обсягом у 20 др. арк.), Ю.Ю. викликав мене (я думала як завжди у якихось громадських справах), а він, тримаючи мою книжку в руках, сказав тільки два слова: “Ти молодчинка”. Ото вже була для мене найвища рецензія, більше нічого і не потрібно було! Хіба почуте таке від нього міг би забути будь хто?

Ще один випадок стався при цілком офіційних обставинах. Одного разу на Вченій раді рекомендували до друку збірник документів “Колективізація і голод на Україні. 1929 — 1933” (К., Наукова думка, 1992). Деякі вчені пропонували зняти слово “колективізація”, проти чого виступили на засіданні упорядники збірника. Кондуфор своєї позиції чітко не висловив, просто слухав

---

дискусією “за” і “проти”. Врешті-решт назву начебто залишили. Після засідання я (для гарантії!) підійшла до Ю.Ю. з проханням про його подальшу підтримку. І, як ви думаєте, що він сказав: Ось його дослівна репліка: “Чого ти до мене пристала? Іди відціля” — це чули всі, хто ще там був. Я засміялася, бо ясно було, що він на боці авторського колективу. Отаким він і був “різнобарвним”, наш Юрій, з молодості до зрілості.

Між тим, своє чергове “повноліття” він сприймав нелегко, я б сказала навіть болісно, бо переживав, розмірковував, співставляв і т.д. Пам’ятаєте, як він не хотів їхати на ювілейну зустріч нашого курсу у 1979 р., щоб “не показувати свою старість”? Уже тоді його це мабуть якось непокоїло, хоч було йому 57 років і виглядав він прекрасно. Так от. Коли відзначали його 60-річчя, він і зовсім ходив розстроєний. Хоча Ю.Ю. принципово і був проти таких вшанувань, але ж куди подітися, коли прийшло багато людей, поздоровляли, говорили теплі зворушливі слова, дарували адреси, квіти, сувеніри, словом, все було урочисто, щиро, дотепно, від душі.

І от після церемонії на Вченій раді він несподівано викликав мене, мовчки ходив по кабінету і раптом запитав: “Як ти думаєш, 60 років це мало, чи багато?”. Мене, звичайно, здивувало і саме запитання, а ще більше звернення чомусь до мене. Що я могла сказати? Досить банальне, що все пізнається у порівнянні, для 20-літніх це багато, а 80-річні люди вважають цей вік благом. Він слухав, слухав і врешті-решт сказав, що я нічого не розумію, бо 60 років це все ж таки багато. Був задумливий і сумний-сумний. Я тільки й сказала, що поживемо-побачимо, а він подарував мені квіти і я пішла.

Прошло 10 років. І от коли Ю.Ю. “стукнуло” 70, він категорично відмовився від урочистостей, їх і не було, бо він просто втік з Інституту — як хотів, так і зробив. Але знову таки несподівано для мене Ю.Ю. пригадав оту нашу давнішню розмову, і в кабінеті якось один на один сказав, що він тепер де-що змінив свою думку про 60-річчя, бо воно здається йому зараз не таким вже “великим”, як тоді. “А от сьогодні...” і він замовк. Зрозуміло було, про що він думав через 10 років по тому! Я не знала, що й сказати, і все ж таки обережно відповіла, що треба не роки рахувати, а радіти тому, що ми живі, здорові, працюємо, спілкуємося з друзями, колегами, рідними, близькими нам людьми, життя продовжується... Він знову зазначив, що я нічого не розумію, побажав мені добра, на тому і розійшлися.

Я, мабуть, дійсно чогось тоді не розуміла із того, що було в його душі, думках, відчуженнях, крім хіба що явних ностальгічних проявів. Але щось його обтяжувало, навіть пригнічувало, охоплювало якимось непростими роздумами, кепським настроєм і т.д. Просто зараз я пригадую у тих розмовах його репліки, окремі слова, вирази, уривки думок вголос, якісь дивовижні міркування, на що я не звертала уваги, хоча і тоді мені здавалося все це неспроста, якось дивно і незвично, але відразу все забувалося, а тепер я думаю інакше. Може у такий спосіб трохи відкривалися таємниці його душі — хто знає... Та абсолютна загадковість його особистості залишилася з ним.

...Останній раз я бачила Кондуфора в Інституті, коли він йшов разом з іншими вченими з 5-го на 6-й поверх до залу засідань. Тут біля залу ми і зустрілися. Він обійняв мене, почоломкався, сказав щось привітне, постояв зі мною трохи мовчки і пішов. Хіба можна було подумати, що бачу його востаннє?.. Адже всі ми готувалися до його 75-річчя, що мало бути 30 січня 1997 р.,

---

---

а 10 січня його не стало. Нічого й говорити про потрясіння, як ця звістка приголомшила всіх, завдала глибокого болю, занурила у велику скорботу і сум.

Всі переживали непоправність втрати. Але найтяжче було його родині. Ніна дзвонила мені майже щоденно, говорила, говорила про нього, згадувала усілякі дрібниці, подробиці їх життя, стосунки, яким він був, про свій знайдений “ключик” підходу до нього та ін. Вона мала потребу виговоритися і, мабуть, деяке, хоча б відносно полегшення знаходила у розмовах про нього.

Розповіла вона і про останні дні Юрія. Напередодні нового 1997 року він, як ніколи раніше, багато дзвонив друзям, знайомим, колегам, землякам не тільки у Києві, але і у інших містах, навіть за межами України. Дзвонив він і мені, але чомусь не додзвонився (хоча я весь час була вдома), навіть перевіряв мій номер телефона у довідковій службі.

А ще повідомила Ніна, що її дещо здивувало його прагнення якомога більше привітати людей з новоріччям, і вона сказала йому про це, мовляв, ще буде нагода, адже рік тільки починається. На що він відповів, що хоче зробити це саме зараз, щоб висловити свої побажання, добрі почуття, поговорити, почути знайомі голоси, і взагалі поспілкуватися...

В одній із розмов Ніна висловила думку про те, що він вів себе так, наче прощався, і поспішав, поспішав... Те, що потім, вже “заднім числом” їй так здалося може й було передчуттям, адже вона так добре знала свого чоловіка, що відчула це, мабуть, небезпідставно. Хто знає...

Разом з тим, тяжко сумуючи, Ніна все частіше говорила мені досить відверто й довірливо про те, що життя втратило для неї сенс, без Юрія вона не може жити і не хоче. Я втішала її, як могла, але думки ці вразили своєю гіркотою і, я би сказала, якоюсь приреченістю. На жаль, скоро, через рік і три місяці, а саме 30 квітня 1998 р. Ніна пішла з життя. Може і Юрій “там” теж не міг обійтися без неї і покликав її за собою? Хто знає... Схоже на містику, але так хочеться вірити, що подружжя Кондуфорів просто перейшло, як тепер кажуть, “в інший вимір”...

Знаючи Юрія Юрійовича більше 50 років, майже половина з яких припадає на спільне навчання та роботу, можна усвідомлено з впевненістю сказати, що це була унікальна індивідуальність. Я вдячна долі за можливість спілкуватися з такою людиною тривалий час, як рідкісний незабутній подарунок.

Не вдалося відзначити його “живий ювілей”, тепер, на жаль, на слуху вже інші, скорботні дати. Що ж, мабуть так судилося, щоб він “землю покинув і в небо злітав”...

Плине час, люди, долі, життя. Але ніколи не спливає головне, нетлінне, святе і вічне — пам’ять...